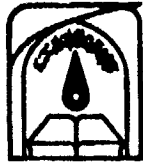

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۲۴۹۵۹

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله دوره دکتری تاریخ

پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زمامداری سلطان حسین بایقرا

مهدی فرهانی منفرد

استاد راهنما

دکتر عبدالحسن نوایی

استادان مشاور

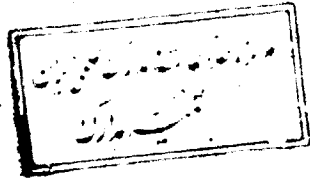
دکتر محمدرضا نصیری

دکتر هاشم آقاجری

خرداد ۱۳۷۸

۲۴۹۵۹

۸۶۷/۲

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی رساله آقای مهدی فرهانی منفرد تحت عنوان «پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زمامداری سلطان حسین بایقرا» را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می‌کنند.

اعضای هیأت داوران نام و نام خانوادگی رتبه علمی امضاء

استادیار

آقای دکتر عبدالحسین نوایی

۱- استاد راهنما

استادیار

آقای دکتر هاشم آقاجری

۲- استاد مشاور

استادیار

آقای دکتر محمدرضا نصیری

۳- استاد مشاور

استاد

خانم دکتر شیرین بیانی

۴- استاد ناظر

استاد

خانم دکتر منصوره اتحادیه

۵- استاد ناظر

استادیار

آقای دکتر علی اصغر مصدق رشتی

۶- استاد ناظر

استادیار

آقای دکتر وهاب ولی

۷- استاد ناظر

استادیار

آقای دکتر یعقوب آژند

۸- استاد ناظر

۹- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشگاه

استادیار

آقای دکتر هاشم آقاجری

آیین نامه چاپ پایان (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر حاصل رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ است که در سال ۱۳۷۸ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی و مشاوره جناب آقای دکتر هاشم آقاجری و جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری از آن دفاع شده است.

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد از شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهداء کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند، به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب مهدی فرهانی منفرد دانشجوی رشته تاریخ مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرائی آن را قبول کرده به آن ملتزم می شود.

تقدیم به فرزندانم

مانا و پارسا

به خاطر سختیها و محرومیتهایی که

در دوران پژوهش و نگارش این پایان نامه به آنان تحمیل شد.

تشکر و قدردانی

در روند انجام این پژوهش، چند تن از استادان و سروران بزرگوار مرا یاری کرده‌اند. در همه مراحل، از بذل مساعدت و لطف و راهنمائیهای ارزنده استاد گرانمایه جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی برخوردار بوده‌ام. ایشان با دقت نظر و نکته‌سنجی خود از بروز خطاها و کاستیهای بسیاری جلوگیری کردند؛ راهنمائیهای بی‌دریغ جناب آقای دکتر سید هاشم آقاجری، که از نخستین مراحل انتخاب موضوع، تنظیم طرح و پژوهش و نگارش، همواره از آن بهره‌مند بوده‌ام، دستگیر این پژوهش بود. آقای دکتر محمدرضا نصیری متون مهم و ارزشمندی را در اختیار اینجانب قرار داد و با گشاده‌رویی و شکیبایی راهنمایم بود؛ سپاسگزاری فروتنانه از این سروران گرانمایه، تنها کاری است که می‌توان انجام داد. همه کاستیها و نادرستیهای کاربر عهده نگارنده و نشان دهنده ناتوانی او در به کار بستن و به ثمر رساندن راهنمائیهای این استادان است.

دوستان و سروران دیگری نیز به شیوه‌های گوناگون، نقش داشته‌اند. نام آنان به ترتیب حروف الفبا چنین است: آقایان علی بهرامیان، محسن جعفری مذهب، دکتر سید کمال حاج سیدجوادی، شهرام رجب‌زاده، محمد علی رنجبر، مجید سمیعی، محمد جواد شمس نیریزی، منصور صفت گل، دکتر کازابوکی کوبو، سید محسن منظورالاجداد، سید علی موجانی، نجم‌الرشید، دکتر عارف نوشاهی و همچنین خانمها: ژاله ادیبی، هدی سید حسین زاده، مهروش طه‌وری، آسیه غروی، لادن و نازیلا فرناد، دکتر آذرمیدخت مشایخ فریدنی و مریم ناطق شریف. تلاش، دقت و توجه خانمها فرحناز صادقی و الهام ویسانیان نیز که کار حروفچینی این پایان‌نامه را برعهده داشتند، درخور سپاس و قدردانی است. خود را رهین منت همه این استادان، سروران و دوستان بزرگوار می‌دانم و از آنان فروتنانه سپاسگزاری می‌کنم.

اردیبهشت ۱۳۷۸

مهدی فرهانی منفرد

چکیده:

دوران زمامداری سلطان حسین بایقرا (حک: ۸۷۳ - ۹۱۱/۱۴۶۸ - ۱۵۰۵) بر شرق ایران به مرکزیت هرات، از دو جنبه درخور توجه است: این زمان، دوران گذار تاریخ ایران از حکومت‌های منطقه‌ای و محلی به سوی تشکیل حکومتی مقتدر و فراگیر بود. حکومت تیموریان نیز که در سراسر سببی سقوط قرار گرفته و فاقد اقتدار سیاسی بود، دوران ضعف و تزلزل خود را سپری می‌کرد. در همین حال، این دوران یکی از درخشان‌ترین ادوار رونق و رشد فرهنگ در سراسر دوران حکمرانی تیموریان و حتی در بخش عظیمی از تاریخ ایران به شمار می‌آید. این رساله می‌کوشد تا پیوندهای میان دو مقوله سیاست و فرهنگ در این عصر را بررسی کند و دلایل رشد و رونق فرهنگ را بازشناسد.

در فصل‌های کلیدی این نوشتار، ساخت سیاست و فرهنگ و نهادهای سیاسی و فرهنگی عصر مورد بررسی قرار گرفته است. افزون بر این، در بخش سیاست دو تن از نخبگان سیاسی، سلطان حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و به تکاپوهای فرهنگی این دو تن و گامهایی که در مسیر توسعه فرهنگ برداشتند اشاره شده است. در عرصه فرهنگ نیز پنج تن از نخبگان فرهنگی، احرار، جامی، واعظ کاشفی، خواندمیر و بهزاد مورد بررسی قرار گرفته‌اند و ضمن بیان تلاشهای فرهنگی آنان، از پیوند متقابل این چهره‌ها با کانونهای سیاسی عصر، به ویژه حکومت تیموریان، سخن به میان می‌آید.

در میان حکومتگران تیموری، سلطان حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی، سرشتی فرهنگی داشتند و تنها به دلایل بیرونی و ظاهری از فرهنگ حمایت نمی‌کردند. سلطان حسین بایقرا، که از حکومتی مقتدر برخوردار نبود می‌کوشید تا با تلاشها و تکاپوهای فرهنگی، برای حکومت خود هویتی فرهنگی فراهم آورد. بر اساس همین تلاشها و به دلیل سرمایه‌گذاریهای مادی حکومت، ایجاد فضای تسامح و تساهل مذهبی و فرهنگی و اقدامات سیاستمداران در مسیر عمران و آبادانی شهرها و رشد فرهنگ، این دوران به یکی از ادوار مهم رونق فرهنگی تبدیل شد، مکتب هنری و ادبی هرات پدید آمد و هنرمندان، نویسندگان، شاعران و عالمان از شهرهای مختلف به هرات آمدند. روابط بسیار دوستانه و نزدیک سیاستمداران و فرهنگمندان این عصر، افزون بر حمایت‌های وسیع معنوی و مادی حکومتگران، بستر بسیار مناسبی را برای رشد و شکوفایی فرهنگ فراهم آورد.

واژگان کلیدی: ۱. فرهنگ ۲. سیاست ۳. تیموریان

فهرست اختصارها

بی تا.....	بدون تاریخ چاپ
بی جا.....	بدون محل چاپ
بی نا.....	بدون نام ناشر
پ.....	پشت صفحه
ت.....	تولد
ج.....	جلد
حک:.....	حکومت
خ.....	خورشیدی
د.....	درگذشت
ر.....	روی صفحه
س.....	سال
ش.....	شماره
ص.....	صفحه
قس.....	مقایسه کنید با:
مق.....	مقتول
نک:.....	نگاه کنید به:

E11: Encyclopaedia of Islam , First Edition

E12: Encyclopaedia of Islam , Second Edition

Iranica: Encyclopaedia of Iranica

فهرست مطالب

مقدمه ۱-۶

فصل یکم: نخستین چشم اندازها

- ۱ - سرچشمه‌های آگاهی: معرفی و نقد گزیده منابع ۸-۳۲
- ۱ - ۱ - منابع تاریخ نگاری ۹
- ۱ - ۲ - زندگینامه‌ها و منابع ادبی ۱۸
- ۱ - ۳ - منشآت و مکاتیب ۲۷
- ۱ - ۴ - پژوهشهای نوین ۳۲
- ۲ - پیشینه رویکرد تیموریان به فرهنگ ۳۳-۵۶
- ۲ - ۱ - تیمور جهانگشا ۳۴
- ۲ - ۲ - جانشینان تیمور ۴۴

فصل دوم: رهیافت سیاسی

- ۳ - ساخت سیاسی و نهادهای سیاسی حکومت تیموری در نیمه دوم سده نهم/پانزدهم ۵۸-۸۴
- ۳ - ۱ - ساخت سیاسی ۵۸
- ۳ - ۲ - نهادهای سیاسی ۶۵

- ۳-۲-۱ - دیوان ترک یا دیوان نواچی ۶۵
- ۳-۲-۲ - دیوان سبوت یا دیوان مال ۷۳
- ۳-۳ - «رساله مناظره تیغ و قلم»: بازتاب نظری رقابت ۸۰
- ۴ - نخبگان سیاسی (۱): سلطان حسین میرزابایقرا ۸۵-۱۴۰
- ۴-۱ - زندگی حسین بایقرا تا دستیابی به قدرت سیاسی ۸۵
- ۴-۱-۱ - پویه‌های آغازین ۸۵
- ۴-۱-۲ - یورش به استرآباد ۹۰
- ۴-۱-۳ - واپسین تلاشها: تسخیر هرات ۹۴
- ۴-۲ - سلطان حسین بایقرا در تختگاه هرات ۱۰۰
- ۴-۲-۱ - نبرد با مدعیان سلطنت ۱۰۷
- ۴-۲-۱-۱ - یادگار محمد میرزا تیموری و تسخیر هرات ۱۰۷
- ۴-۲-۱-۲ - نزاعهای خانگی: بدیع الزمان میرزا ۱۱۳
- ۴-۲-۲ - سلطان حسین بایقرا و حکومتگران دیگر ۱۱۶
- ۴-۳ - گرایشهای مذهبی سلطان حسین بایقرا ۱۲۵
- ۴-۴ - پیوندهای سلطان حسین بایقرا با دانش و فرهنگ ۱۳۰
- ۴-۴-۱ - آفرینشهای فرهنگی و ادبی سلطان حسین بایقرا ۱۳۰
- ۴-۴-۵ - سلطان حسین بایقرا و شیوه‌های حمایت از فرهنگ ۱۳۸
- ۵ - نخبگان سیاسی (۲): امیر علیشیر نوایی ۱۴۱-۱۹۵
- ۵-۱ - نگاهی به سه دهه نخست زندگی نوایی ۱۴۱
- ۵-۲ - نوایی و حکومت سلطان حسین بایقرا ۱۴۵
- ۵-۲-۱ - جایگاه نوایی در آرایش نیروهای سیاسی ۱۴۸
- ۵-۲-۲ - نقش نوایی در ستیز میان امیران و وزیران ۱۵۲
- ۵-۳ - آفرینشهای فرهنگی و ادبی نوایی ۱۷۳
- ۵-۳-۱ - آثار فارسی ۱۷۶

- ۱۷۸ ۵-۳-۲- آثار ترکی جغتایی.
- ۱۸۴ ۵-۴- جهت‌گیریهای فرهنگی نوایی
- ۱۹۲ ۵-۵- شیوه‌های حمایت نوایی از فرهنگ

بخش سوم: رهیافت فرهنگی

- ۱۹۷-۲۱۸ ۶- ساخت فرهنگ و نهادهای آن در نیمه دوم سده نهم / پانزدهم
- ۱۹۷ ۶-۱- ساخت فرهنگ
- ۲۰۴ ۶-۲- نهادهای فرهنگی
- ۲۰۵ ۶-۲-۱- خانقاهها: تصرف
- ۲۱۱ ۶-۲-۲- مدارس و کتابخانه‌ها: مکتب هرات
- ۲۱۹-۲۴۰ ۷- نخبگان فرهنگی (۱): خواجه ناصرالدین عبیدالله احرار
- ۲۱۹ ۷-۱- عناصر اصلی زندگی و شخصیت احرار
- ۲۱۹ ۷-۱-۱- رویدادهای زندگی احرار
- ۲۲۲ ۷-۱-۲- احرار و طریقت نقشبندیه
- ۲۲۴ ۷-۱-۳- جایگاه علمی احرار و آثار او
- ۲۲۶ ۷-۱-۴- تکاپوهای اقتصادی احرار
- ۲۲۹ ۷-۲- دیدگاهها و تکاپوهای سیاسی احرار
- ۲۳۰ ۷-۲-۱- دیدگاههای سیاسی
- ۲۳۲ ۷-۲-۲- تکاپوهای سیاسی
- ۲۴۱-۲۷۳ ۸- نخبگان فرهنگی (۲): نورالدین عبدالرحمان جامی
- ۲۴۳ ۸-۱- زندگی جامی
- ۲۴۷ ۸-۲- جامی و طریقت نقشبندیه
- ۲۵۲ ۸-۳- آفرینشهای فرهنگی و ادبی جامی
- ۲۵۴ ۸-۳-۱- سبک شناسی آثار جامی

- ۸-۴- دیدگاه‌های مذهبی جامی ۲۶۰
- ۸-۵- دیدگاه‌ها و گرایش‌های سیاسی جامی ۲۶۴
- ۸-۵-۱- جامی و سلطان حسین بایقرا ۲۶۸
- ۹- نخبگان فرهنگی (۳) کمال‌الدین حسین واعظ کاشفی ۲۷۴-۳۰۶
- ۹-۱- زندگی کاشفی ۲۷۵
- ۹-۲- مذهب کاشفی ۲۸۲
- ۹-۳- جایگاه علمی و آثار کاشفی ۲۸۸
- ۹-۳-۱- نجوم و علوم غربیه ۲۸۹
- ۹-۳-۲- تفسیر و علوم قرآنی ۲۹۱
- ۹-۳-۳- ادبیات ۲۹۵
- ۹-۳-۴- اخلاق ۲۹۸
- ۹-۳-۵- وعظ ۳۰۰
- ۹-۴- کاشفی و اخلاق سیاسی ۳۰۳
- ۱۰- نخبگان فرهنگی (۴): غیاث‌الدین خواندمیر هروی ۳۰۷-۳۳۴
- ۱۰-۱- زندگی خواندمیر ۳۰۷
- ۱۰-۱-۱- خواندمیر در کشاکش رویدادهای سیاسی ۳۱۱
- ۱۰-۲- آثار و آفرینش‌های ادبی و تاریخی خواندمیر ۳۲۲
- ۱۰-۳- روش و بینش خواندمیر در نگارش تاریخ ۳۳۱
- ۱۱- نخبگان فرهنگی (۵): کمال‌الدین بهزاد ۳۳۵-۳۵۱
- ۱۱-۱- زندگی بهزاد ۳۳۶
- ۱۱-۲- سبک نقاشی بهزاد ۳۴۰
- ۱۱-۳- آثار بهزاد ۳۴۳
- ۱۱-۴- تأثیر و تداوم مکتب هنری بهزاد ۳۴۸
- ۱۲- نتایج پژوهش: ارزیابی فرضیه‌ها ۳۵۲-۳۵۹

- کتابشناسی مآخذ..... ۳۵۹-۳۸۵
- ۱- کتابشناسی مآخذ دستنوشته فارسی و عربی ۳۶۰-۳۶۲
- ۲- کتابشناسی مآخذ چاپی فارسی، عربی، اردو و ترکی ۳۶۲-۳۸۰
- ۳- کتابشناسی مآخذ چاپی لاتین ۳۸۱-۳۸۵
- پیوست: ترجمه فارسی رساله سلطان حسین میرزا بایقرا ۳۸۶-۳۹۴
- چکیده انگلیسی ۳۹۵

۱- مسأله تحقیق، پرسشها و فرضیه‌ها

دوران زمامداری سلطان حسین میرزا بایقرا (حک: ۸۷۳ - ۹۱۱ / ۱۴۶۸ - ۱۵۰۵) ^(۱) به جهاتی برای پژوهشگر علاقه مند به تاریخ ایران درخور توجه است. در واپسین دهه‌های سده نهم / پانزدهم، در حالی که تاریخ ایران دوران گذار تدریجی خود را از حکومت‌های ضعیف و پراکنده محلی و منطقه‌ای به سوی شکل‌گیری حکومتی مقتدر و فراگیر می‌پیمود، حکومت تیموریان که در سرایشی سقوط و در آستانه فروپاشی قرار گرفته بود، به اصطلاح خانه روشن کرد، جانی دوباره یافت و دورانی را آزمود که به لحاظی از مهمترین ادوار آن حکومت قلمداد می‌شود. این دوران، فرهنگی‌ترین ادوار تاریخ حکومت تیموریان و یکی از فرهنگی‌ترین ادوار در تمامی تاریخ ایران است. به دلیل سرشت فرهنگی حکومتگران، حکومت در پیشبرد و ترویج جنبه‌های گوناگون فرهنگ، ادب و هنر کوشید و در هرات محیطی فراهم آورد که هنرمندان، ادیبان و عالمان بسیاری از شهرهای دیگر به آن شهر مهاجرت کنند و در آن کانون علم، ادب و هنر ماندگار شوند. این پژوهش آهنگ آن دارد که درباره دو مقوله سیاست و فرهنگ و پیوندهای این دو با یکدیگر در عصر زمامداری سلطان حسین بایقرا به بررسی بپردازد و این دوران را از زوایای گوناگون مورد ارزیابی قرار دهد.

برای تحقیق درباره اوضاع سیاسی این عصر و پیوند آن با چگونگی رشد و گسترش فرهنگ به طرح چند پرسش پرداخته‌ایم و برای هر پرسش نیز پاسخی آزمایشی یا فرضیه‌ای را در نظر گرفته‌ایم. پرسشها و فرضیه‌های این پژوهش عبارتست از: پرسش اول: میان تزلزل و ضعف اقتدار سیاسی حکومت سلطان حسین بایقرا با رشد فرهنگ در این دوران چه نسبتی وجود دارد؟ فرضیه: دوران حکومت سلطان حسین بایقرا، دوران گذار تاریخ ایران و دوران ضعف و تزلزل قدرت سیاسی بود و همین نبود سیطره قدرت خودکامه مرکزی، یکی از عوامل رشد فرهنگ

۱- در سراسر این پژوهش، تاریخهای قبل از ممیز، هجری قمری و تاریخهای بعد از آن میلادی است.

گردید. پرسش دوم: حکومت سلطان حسین بایقرا چه ویژگی‌هایی داشت که توانست مسیر رشد و شکوفایی فرهنگ را هموار کند؟؛ فرضیه: زمینه‌های مربوط به جغرافیای سیاسی و اقتصادی، بنیادها و پیشینه تاریخی حکومت تیموریان و سرشت فرهنگی زمامداران عصر، ویژگی‌هایی بود که حکومت براساس آن توانست بستر مناسبی را برای رشد فرهنگ فراهم آورد. پرسش سوم: آیا سلطان حسین بایقرا و دیگر سیاستمداران عصر، برای رشد فرهنگ، تدابیر ویژه‌ای را در پیش گرفتند؟؛ فرضیه: شیوه‌هایی که حسین بایقرا و دیگر سیاستمداران عصر وی برای گسترش فرهنگ در پیش گرفته بودند عبارتست از: الف) روابط متقابل فرهنگمداران و سیاستمداران؛ ب) سرمایه‌گذاری مادی؛ وج) تأمین امنیت فکری جامعه از طریق تسامح و تساهل سیاسی و فرهنگی.

۲ - روش پژوهش:

روش مورد استفاده این پژوهش، روش تاریخی است. از آنجا که جزئی بودن و تکرار ناپذیری (به دلیل تعلق رویدادها به گذشته)، دو ویژگی اصلی رویدادهای تاریخی است و به همین لحاظ نمی‌توان در بررسی این رویدادها از روش تجربی بهره برد. روشی که می‌توان آن را روش تاریخی نامید، مبتنی بر تحلیل و استنتاج ذهنی است. این روش دارای ۳ خصلت توصیفی (Descriptive)، انتقادی (Critical) و مقایسه‌ای (Comparative) است. با تکیه بر این روش، پژوهشگر تاریخ به بررسی و بازسازی رویدادهای گذشته می‌پردازد. با بهره‌وری از نگرش انتقادی می‌توان همانندیها، اختلافها و تکرارپذیریها را در رویدادهای یک دوره تاریخی دریافت. مقایسه این همانندیها و اختلافها و تلاش برای درک و تشریح علل و اسباب آن، پژوهشگر را در تبیین تاریخی یک رشته از رویدادها و درک رابطه علی و معلولی آن با یکدیگر یاری می‌کند. تبیین تاریخی اگر با استفاده از این سه خصلت روش تاریخی صورت پذیرد، پژوهشگر را در بازسازی حقیقی‌تر جریانها به توفیق می‌رساند.

مواد خام تاریخی مشحون از خطاها، ناهمخوانیها، کاستیها و تناقضهاست. این پژوهش کوشیده است تا تنها به گرد آوردن و کنار هم قرار دادن این مواد بسنده نکند و با طرح پرسشها و احتمالهای مختلف درباره ناسازگاریها و ناهمخوانیها، به درک علل احتمالی نزدیک شود و از بررسی تحلیلی و انتقادی بی‌بهره نماند.